

Αντώνης Ν. Μαστραπάς, δ.φ.

Σύμβουλος Α΄ του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Το έπιπλο στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο: η τέχνη και οι τεχνουργοί του ξύλου (εικ. 1)

Μέχρι σήμερα δεν έχει παρουσιαστεί ολοκληρωμένη μελέτη για το έπιπλο στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, μόνο επιμέρους πτυχές του θέματος έχουν καλυφθεί.

Είναι προφανές ότι η κατασκευή του επίπλου στην αρχαιότητα συνδέεται με την επεξεργασία του ξύλου. Το ξύλο μαζί με τον λίθο είναι τα υλικά που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής του ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή. Τα πρώτα λίθινα εργαλεία, όπως πελέκια, σφύρες κ.ά., χρησιμοποιούνταν σε συνδυασμό με ξύλινες λαβές. Η αξιοποίηση των «πρωτόγονων» αυτών εργαλείων μεταξύ των άλλων εργασιών περιλάμβανε και σειρά δραστηριοτήτων, όπως είναι η υλοτόμηση και η περαιτέρω επεξεργασία του ξύλου. Το ξύλο, από τη Νεολιθική Εποχή και κατά τη διάρκεια των προϊστορικών χρόνων, χρησιμοποιείται κυρίως ως δομικό υλικό σε οικοδομικές εργασίες (εικ. 2) αλλά και ως πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων και άλλων σκευών καθημερινής, και όχι μόνο, χρήσης, όπως κιβωτίων, ειδών οικοσκευής κ.ά.

Η ενασχόληση με την οικοσκευή και ιδιαίτερα των επίπλων αποτέλεσε διακεκριμένο εργασιακό τομέα, ο οποίος, όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας, συνδύασε την πρακτική με την καλλιτεχνική πλευρά του επίπλου. Η επιπλοργία εξελίχθηκε σε τέχνη η οποία συνδύασε την επεξεργασία του ξύλου με άλλα υλικά, μέταλλα - χαλκό, άργυρο ή και χρυσό-, ελεφαντόδοντο, φιλντισι, ύφασμα, δέρμα, επιδιώκοντας παράλληλα την αισθητική απόλαυση.

Μαρτυρίες για το έπιπλο

Το έπιπλο συνδέεται με τις καθημερινές ασχολίες του ανθρώπου, όπως την ανάπαυση και τη διασκέδαση αλλά και με ιδιαίτερες δραστηριότητες, όπως τη συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις, γιορτές, πανηγύρεις και τελετές.

Οι περιορισμένες αντοχές του ξύλου δεν επέτρεψαν τη διατήρηση τμημάτων ή ολόκληρων επίπλων από την αρχαιότητα, παρά μόνο σε λίγες περιπτώσεις και έξω από τον ελλαδικό χώρο, όπου οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, όπως στην Αίγυπτο ή την Κριμαία. Την ιστορία του αρχαιοελληνικού επίπλου μπορούμε να ανασυνθέσουμε μέσα από ποικίλες μαρτυρίες. Πέρα από το επιγραφικό υλικό και τις διάσπαρτες αναφορές της αρχαιοελληνικής γραμματείας (ομηρικά έπη και κυρίως μετακλασικοί συγγραφείς, όπως ο Θεόφραστος, ο Πλίνιος, ο Βιτρούβιος, ο Πausανίας, ο Αθήναιος κ.ά.), πληροφορίες για τα έπιπλα αντλούνται από τις ανασκαφικές έρευνες, τις παραστάσεις αγγείων, πινάκων ζωγραφικής, επιτύμβιων αναγλύφων, αναθηματικών πήλινων πινάκων κ.ά.

Είδη ξυλείας

Το μεγαλύτερο μέρος της παραγόμενης ξυλείας στον ελλαδικό χώρο -χερσαίο και νησιωτικό- αλλά και της εισαγόμενης χρησιμοποιείται κυρίως ως οικοδομικό υλικό. Μικρότερο μόνο μέρος χρησιμεύει στην κατασκευή επίπλων. Είναι γνωστά στους Αρχαίους Έλληνες τα ιδιαίτερα γνωρίσματα κάθε είδους ξύλου. Πληροφορίες για τα γνωρίσματα του

κάθε ξύλου διασώζει ο Ρωμαίος Βιτρούβιος στο έργο του *De architectura* [Vitruvii, *De architectura*, II, 9]. Τα είδη των ξύλων ξεχώριζαν από την ανθεκτικότητά τους, τη σκληρότητα, τη διάρκεια της ζωής τους, τις αντιδράσεις τους στην υγρασία. Το κυπαρισσόξυλο φαίνεται πως το προτιμούν στον ελλαδικό χώρο περισσότερο από κάθε άλλο είδος για την κατασκευή επίπλων. Σημαντικό μέρος της κατασκευής επίπλων καλυπτόταν και από άλλα είδη ξύλων, όπως της πεύκης (πίτυος), της δρυός, της ελάτου, της λεύκης, της καστανιάς, της καρυάς (καρυδιάς) και σε μικρότερο ποσοστό της μελιάς (φλαμουριάς), της οξιάς, της πετελέας (φτελιάς) και της ελιάς. Ακόμη χρησιμοποιήθηκε το ευτελέστερο ξύλο της αρκεύθου (είδος κυπαρισσόκεδρου), που φύτεται σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Για έπιπλα μεγαλύτερης αντοχής χρησιμοποιούσαν το ξύλο σφενδάμου (είδος πλατάνου), το οποίο φύτεται στις βορειότερες περιοχές της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου. Σε μικρότερη κλίμακα αξιοποιούσαν την εισαγόμενη ξυλεία, και κατ' επέκταση πιο ακριβή, για έπιπλα κυρίως πολυτελείας. Εισήγαγαν κέδρο από τη Συρία, τον Λίβανο και την περιοχή της οροσειράς του Ταύρου, έβενο από τη Φοινίκη και την Αίγυπτο ή το ξύλο του πυξού από τη Συρία και την Κύπρο, ακόμη και ξυλεία λεμονιάς από την περιοχή του Άτλαντα και τη βορειοδυτική Αφρική, για την κατασκευή κυρίως μικρών κουτιών, που τα ονόμαζαν πυξίδες. Οποιοδήποτε είδος ξύλου, πριν αξιοποιηθεί, περνούσε σειρά ποικίλων εργασιών ώστε να σκληρύνει, να μη σκίζεται και να είναι κατάλληλο για να πάρει τη μορφή που ήθελαν κάθε φορά να του σώσουν [Πλίνιος XVI, 222].

Οι τεχνικές κατασκευής και οι τεχνίτες του ξύλου

Η λέξη *έπιπλον* (< *έπιπέλομαι* < *πέλω*: επέρχομαι, συγκοπτ. τύπος αορ. β' *έπιπλόμενος*: επερχόμενος) δηλώνει το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας.

Οι Έλληνες τεχνίτες του ξύλου, όπως διαφαίνεται και από την εξέλιξη των άλλων τεχνών, όπως της αρχιτεκτονικής, της πλαστικής, της αγγειοπλαστικής, εργάζονται πάνω σε προκαθορισμένα σχέδια, προτιμούν την τελειοποίηση γνωστών σε αυτούς μορφών και αποφεύγουν τους νέους τύπους επίπλων. Οι μέθοδοι, οι τεχνικές κατασκευής και οι καινοτομίες ήταν απότοκες κυρίως της έμπνευσης των τεχνουργών αλλά και των δυνατοτήτων που τους παρείχαν κάθε φορά τα μέσα επεξεργασίας του ξύλου (εικ. 3). Οι τεχνικές επεξεργασίας ήταν για αιώνες οι ίδιες, βασισμένες στην εμπειρία και την παράδοση. Τα εργαλεία, που είχαν στη διάθεσή τους, ήταν ο *πέλεκυς*, ο *πρίων* (το πριόνι), η *σφύρα*, ο *τόρνος* (τόρνος) - ένα εργαλείο που χρησιμοποιούταν για στρογγυλώματα- και ακόμη ένα εργαλείο για τη λείανση των επιφανειών, αυτό που ονομάζουμε *πλάνη*. Στον πλατωνικό διάλογο *Θεάγης* γίνεται λόγος για τέκτονες (ξυλουργούς) που ασχολούνται με το πριόνισμα, το άνοιγμα τρυπών, τη λείανση και τα στρογγυλώματα των ξύλων [*«πριζόντων και τρυπώντων και ξεόντων και τορνευόντων»* Πλάτων, *Θεάγης* 124b].

Οι τύποι επίπλων, κατά κανόνα, έχουν σταθερή μορφή, επειδή όμως η παραγωγή τους δεν ήταν μαζική, δινόταν στους τεχνίτες η ευκαιρία για λεπτομερέστερη επεξεργασία του ξύλου, για μεθοδικότερη λείανσή του, για προσεγμένη διακόσμηση και για έκφραση προσωπικού «ύφους» (εικ. 4). Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αναγνωρίσουμε σήμερα ιδιαίτερους τεχνίτες του ξύλου ή ακόμη και εργαστήρια παραγωγής επίπλων επειδή δεν διασώθηκαν αυθεντικά έπιπλα. Ωστόσο, η αναφορά επωνύμων τεκτόνων, δημοφιλών ήδη στα ομηρικά έπη, μας οδηγεί στη σκέψη ότι υπήρχαν έργα επιπλοργίας που έφεραν «την υπογραφή» τεκτόνων-καλλιτεχνών, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω. Οι *δημιουργοί*, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και οι *τέκτονες*, δηλαδή αυτοί που ασχολούνται με την επεξεργασία του ξύλου, χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης, όπως γίνεται γνωστό από το ακόλουθο απόσπασμα της Οδύσσειας: «Αλήθεια, πες ποιος πάει γυρεύοντας αλλού να

φέρει κάποιον ξένο, / εκτός κι αν είναι απ' αυτούς που ξέρουν κάποια τέχνη· / μάντης, γιατρός για τις κακές αρρώστιες, για τα δοκάρια μαραγκός, / και βέβαια θεός αιδός, που ευφραίνει το τραγούδι του. / Αυτούς και μόνο προσκαλούν οι άνθρωποι στη γη μας την απέραντη...» [Οδυσ. ρ 381-386, μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτης].

Η ειδικευση

Εκτός από τη λέξη *τέκτων* (< τίκτω: δημιουργώ, γεννώ) που δηλώνει τον ξυλουργό, εκείνον που ασχολείται με ξύλινες κατασκευές, απαντούν στους αρχαίους συγγραφείς και οι λέξεις που δηλώνουν ειδικευμένους στην κατασκευή επίπλων τεχνουργούς, όπως *θρονοποιός*, *κλινοουργός*, *κιβωτοποιός* κ.ά. Η εργασία κάποιων τεκτόνων διακρίνεται με αποτέλεσμα δημοφιλείς τεχνίτες να μετακινούνται σε ευρύ γεωγραφικό χώρο παρέχοντας τις υπηρεσίες τους από τον βόρειο Εύξεινο Πόντο έως τη νότια Ιταλία. Τούτο τεκμαίρεται από τη διάδοση ορισμένων τύπων αναγνωρίσιμης τεχνοτροπίας επίπλων στον ελλαδικό χώρο και έξω από αυτόν.

Το έπιπλο στο προϊστορικό Αιγαίο

Εντυπωσιακά σύνολα ευρημάτων δίνουν την ευκαιρία εξαγωγής κάποιων συμπερασμάτων για την οικοσκευή στο προϊστορικό Αιγαίο. Λίθινα ή πήλινα ομοιώματα, ζωγραφικές απεικονίσεις, αναφορές στις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής ακόμη και κατάλοιπα αυθεντικών επίπλων συγκροτούν το σύνολο των μαρτυριών για τη μορφή και την αξιοποίηση των επίπλων. Ακολουθεί ενδεικτική παρουσίαση.

Στην οικοσκευή των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. φαίνεται ότι υπάρχει μεγάλη ποικιλία καθισμάτων. Το ξύλο, το δέρμα και η ψάθα είναι τα κύρια υλικά κατασκευής τους. Μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια παρουσιάζουν ανδρικές και γυναικείες μορφές, καθιστές σε скаμνιά ή θρόνους να επιτελούν ποικίλες πράξεις, ενδεχομένως και τελετουργικές (εικ. 5, 6). Οι λεπτομέρειες που αποδίδει ο κατασκευαστής των ειδωλίων πάνω το μάρμαρο οδηγούν στη σκέψη ότι τα πρότυπα ήταν ξύλινα και ικανά να καλύψουν τις ανάγκες των ανθρώπων που τα χρησιμοποιούσαν. Απλή είναι η μορφή του скаμνιού, του *θώκου*, όπως είναι γνωστό το όνομά του κατά τους κλασικούς χρόνους. Έχει τετράγωνη επιφάνεια στηριζόμενη σε τέσσερα ογκώδη πόδια που στενεύουν προς τα κάτω, συνήθως κυκλικής διατομής. Παραλλαγή αποτελεί ο τύπος του скаμνιού που παρουσιάζει ενιαίο περίγραμμα με τοξωτά ανοίγματα ανάμεσα στα πόδια, πιθανώς ένδειξη ότι η κατασκευή του προήλθε από τη λάξευση ενιαίου τμήματος κορμού δέντρου. Το έπιπλο αυτό ενδεχομένως θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και ως μικρή τράπεζα. Άλλος τύπος καθίσματος είναι ο *θρόνος*. Από την παρατήρηση των μαρμαρίνων ειδωλίων φαίνεται πως είναι κάθισμα με ερεισίνωτο (πλάτη), χωρίς ερεισίχειρα. Το ερεισίνωτο πιθανώς προσαρμοζόταν στην έδρα ως ανεξάρτητο τμήμα του καθίσματος. Εκτός από τα κοινά στοιχεία που παρουσιάζουν οι θρόνοι, οι διαφορές τους υποδηλώνουν ότι η κατασκευή κάθε θρόνου αποτελούσε δημιουργία ιδιαίτερης έμπνευσης (εικ. 7). Ακόμη μικρά μαρμάρινα ομοιώματα τραπεζών οδηγούν στη σκέψη της μίμησης ξύλινων προτύπων που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του Αιγαίου. Γενικότερα, ερευνητές συμπεραίνουν ότι «... η επιπλοποιία ήταν μια τέχνη της εποχής όπως η μαρμαρογλυπτική. Οι αισθητικές αναζητήσεις των επιπλοποιών είναι προωθημένες. Δεν αρκούνται στην κατασκευή απλών, λειτουργικών επίπλων. Πειραματίζονται σε πιο πολύπλοκες φόρμες, δίνοντας μεγάλη σημασία και στην αισθητική παρουσία του επίπλου» [Μαρθάρη Μ., «Καθημερινή ζωή» στο Μαραγκού Λ. (επιμ.) 1990, 42-45].

Οι ανασκαφικές έρευνες του Ακρωτηρίου της Θήρας έδειξαν ότι στην προϊστορική πόλη, που βρισκόταν σε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά τον 17ο και 16ο αιώνα και καταστράφηκε από την έκρηξη του ηφαιστείου, χρησιμοποιούνταν ποικίλοι τύποι επίπλων. Διαπιστώθηκε ότι ήταν σε γνώση των επιπλουργών του Ακρωτηρίου τεχνικές γνωστές στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Επιδέξιοι τεχνουργοί του ξύλου περιέρχονταν ενδεχομένως το Αιγαίο και παρείχαν τις υπηρεσίες τους. Η λάβα, που κατέκλεισε τις οικίες του Ακρωτηρίου της Θήρας, έδρασε «ευεργετικά» κατά μια άποψη, γιατί σε πολλές περιπτώσεις διατήρησε τη μορφή των κατεστραμμένων ξύλινων αντικειμένων. Οι αρχαιολόγοι με τη βοήθεια των συντηρητών, ρίχνοντας ειδικό γύψο στα κενά της λάβας, κατόρθωσαν να κατασκευάσουν τα εκμαγεία επίπλων που είχαν αποσυντεθεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποκαλύφθηκαν σκαμνιά, τραπέζια με τρία πόδια, καθίσματα και κλίνες, που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του Ακρωτηρίου (εικ. 8). Διαπιστώθηκε ότι «τα τριποδικά τραπέζια του Ακρωτηρίου ήταν εξαιρετικά τεχνουργήματα, τα οποία μπορεί να θεωρηθούν τοπικά προϊόντα, αφού η κυκλαδική παράδοση στην επιπλοργία φαίνεται ότι ήταν παλαιότερη. Δεν αποκλείεται, επίσης, το ξύλο κατασκευής των αντικειμένων αυτών, για το οποίο δεν υπάρχουν ακόμη αποτελέσματα ειδικών αναλύσεων, να προερχόταν από τη Θήρα ή από κάποιο άλλο γειτονικό μέρος» [Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Ν., 2001, 136]. Ακόμη, διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση τα εκμαγεία από τους ξύλινους σκελετούς κλινών, μικρών διαστάσεων (μήκους 1,60 μ. και πλάτους 0,70 μ.). Δομούνταν από ορθογώνιο, ξύλινο πλαίσιο με τέσσερα κάθετα πόδια. Στο ορθογώνιο πλαίσιο στερεωνόταν, με σκοινί, δέρμα ή πλέγμα, το οποίο διαμόρφωνε την επιφάνεια κατάκλισης (εικ. 9, 10). Από την παρατήρηση των επίπλων του Ακρωτηρίου Θήρας εικάζεται ότι οι επιπλουργοί συγκροτούσαν μια ιδιαίτερη ομάδα τεχνιτών, που εργάζονταν στην πόλη.

Πολυτελή έπιπλα ήταν διαδεδομένα τόσο στα κέντρα της Μινωικής Κρήτης όσο και της Μυκηναϊκής Ελλάδας, απαραίτητα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες ενός ανακτορικού κοινωνικού συστήματος. Στο πλαίσιο των μινωικών ανακτόρων μεγάλος αριθμός ειδικευμένων τεχνιτών εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του πολύπλοκου ανακτορικού συστήματος. Είναι προφανές ότι ανάμεσά τους υπήρχαν ειδικευμένοι τεχνίτες επεξεργασίας του ξύλου και κατασκευής επίπλων. Χαρακτηριστική περίπτωση επιβλητικού επίπλου είναι ο περίφημος «θρόνος του Μίνωος» (εικ. 11), ο οποίος είναι κατασκευασμένος από γυψόπετρα, αλλά «... μιμείται ξύλινη κατασκευή, όπως αποδεικνύουν οι πόδες και η τοξοειδής σύνθεσίς των. Ούτοι διακοσμούνται με γλυφάς, το δε κάθισμα έχει κοιλότητας και προεξοχάς προσαρμοζόμενες εις το σώμα του καθημένου» [Αλεξίου Στ.,χ.χ., 182].

Για τα έπιπλα στον Μυκηναϊκό Κόσμο μπορούμε να σχηματίσουμε άποψη κυρίως από τις αναφορές στις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής, από τα θραύσματα έργων ελεφαντουργίας, που αποτελούσαν επένδυση επίπλων ή κιβωτιδίων, από τα πήλινα ομοιώματα θρόνων ή ανακλίντρων και από ελάχιστες ζωγραφικές παραστάσεις (εικ. 12). Ο John Chadwick που αποκρυπτογράφησε τη Γραμμική Β' γραφή παρατηρεί ότι: « Ο πιο εντυπωσιακός πίνακας πολυτίμων αντικειμένων ίσως είναι αυτός που δίνεται σε μια μεγάλη σειρά πινακίδων της Πύλου, γνωστή με την ένδειξη "πινακίδες επιπλοκατασκευής". [...] Ο κατάλογος περνάει κατόπιν στα καθαυτό έπιπλα, δηλαδή τραπέζια, καρέκλες, σκαμνιά. [...] Πουθενά δε βλέπουμε ν' αναφέρεται από τι υλικό γίνονταν τα έπιπλα. Δίχως άλλο οι αξιωματούχοι θεωρούσαν περιττό και να το πουν ότι ήταν από ξύλο· κι ίσως αγνοούσαν από τι είδους ξύλο. Ένα από τα είδη ξυλείας που αναφέρονται είναι ο κύτισος. Στην κλασική ελληνική έτσι ονομαζόταν μια ποικιλία του έβενου... Άλλο είδος ξύλου που αναφέρεται επίσης είναι το πυξάρι, ο πύξος» [Chadwick J., 1997, 300-302].

Οι αναφορές σε πολυτελή έπιπλα επιβίωσαν έως και τον 8ο αι. π.Χ., όπως αποδεικνύεται από τα ομηρικά έπη. Χαρακτηριστική περίπτωση φημισμένου τεχνίτη αποτελεί αυτή του Ικμάλιου, που αναφέρεται στην Οδύσσεια (Οδυσ. Τ 55-59). Πρόκειται για τον τεχνίτη που κατασκεύασε την κλίνη της Πηνελόπης, όπως αναφέρεται στην Οδύσσεια: *Πλάι στη φωτιά τής έβαλαν ανάκλιτρο για να καθίσει, με φίλντισι κι ασήμι δουλεμένο· που κάποτε ο Ικμάλιος το είχε μαστορέψει, προσδένοντας με τέχνη κι ένα σκαμνί υποπόδιο, στρωμένο με παχιά προβιά* (μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτης).

Το ελληνικό έπιπλο από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους

Στους αρχαϊκούς χρόνους (8ος-6ος αι. π.Χ.) άρχισε η διαμόρφωση των κύριων τύπων των επίπλων, των οποίων ο ρόλος και η αισθητική διαμορφώνουν τις κλασικές μορφές, που θα διατηρηθούν σταθερές έως και την ύστερη αρχαιότητα. Είναι επιτεύγματα συγκερασμού της παλαιότερης αιγαιακής παράδοσης με νέες επιρροές, ό,τι δηλαδή θα ορίζαμε ελληνικό ρυθμό στην επιπλοργία. Για τα έπιπλα των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων οι μαρτυρίες προέρχονται κυρίως από παραστάσεις αγγείων και πήλινα ομοιώματα (εικ. 13, 14, 15).

Η ελληνική οικία των κλασικών χρόνων μολονότι δεν διακρίνεται για την πολυτέλειά της - ακόμη και εκείνη των πλουσίων- διαθέτει εξελιγμένη οικοσκευή, ανάμεσα στην οποία ιδιαίτερη θέση κατέχει η επίπλωση. Ο ανδρώνας αποτελούσε την κύρια αίθουσα της οικίας, ο οποίος προοριζόταν για τη διασκέδαση των ανδρών στη διάρκεια των συμποσίων. Οι ανδρώνες είχαν διαφορετικά μεγέθη, ανάλογα με τον αριθμό των κλινών που διέθεταν. Έτσι υπήρχαν ανδρώνες για τρεις έως και επτά κλίνες και σε σπάνιες περιπτώσεις ένδεκα. Ένας ανδρώνας ιδανικού μεγέθους ήταν τετράγωνου σχήματος και με επτά κλίνες, διότι εξυπηρετούσε καλύτερα την επικοινωνία των συνδαιτυμόνων [Hoerfner W. (επιμ.) 2007, 252]. Στους ανδρώνες παρουσιάζονται τα πρώτα δείγματα πολυτελούς διακόσμησης επίπλων, ιδιαιτέρως κλινών (ανακλίντρων) που τοποθετούνταν κατά μήκος των τοίχων του δωματίου. Τράπεζες και κλισμοί (καθίσματα) διαφόρων τύπων συνόδευαν τον εξοπλισμό ενός ανδρώνα. Αντίθετα, στον γυναικωνίτη, τον χώρο που περιορίζονταν οι γυναίκες, εκτός από τον ιστό, δηλαδή τον αργαλειό, θα πρέπει να σκεφτούμε ότι υπήρχαν καθίσματα, κλίνες και λάρνακες για τη φύλαξη των ενδυμάτων και άλλων μικρών αντικειμένων.

Εκ των πραγμάτων θα περιοριστούμε σε ενδεικτική παρουσίαση των πιο σημαντικών τύπων ξύλινων επίπλων.

A. Τα καθίσματα

Ο *θρόνος* (< θράω: καθορίζω, θέτω), στα ομηρικά έπη δηλώνει το κάθισμα εξουσίας. Προορίζεται για αξιωματούχους, βασιλείς, ιερείς, ηρωοποιημένους θνητούς ή και θεούς. Ο θρόνος φέρει ερεισίνωτο (το στήριγμα της πλάτης) και ενίοτε πλούσια διακοσμημένα ερεισίχειρα για τη στήριξη των χεριών. Η διακόσμησή του είναι ποικίλη με ανάγλυφες ή ολόγλυφες μορφές ή χρωματικές παραστάσεις. Τέτοιου τύπου κάθισμα χρησιμοποιείται μόνο σε κατοικίες πλουσίων ή ευγενών, σε ιερά ή χώρους όπου γίνονταν τελετουργίες. Διαπιστώνονται παραλλαγές του, που αποδεικνύουν τον βαθμό τελειοποίησης αλλά και τις αισθητικές επιλογές κάθε εποχής. Βάσει αυτών των δεδομένων διακρίνουμε τρεις κυρίως παραλλαγές.

Ο θρόνος του οποίου οι απολήξεις των στηριγμάτων μιμούνται πόδια ζώου. Ο τύπος αυτός είναι δημοφιλής περισσότερο κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν απαντάει και τους επόμενους αιώνες. Αυτόν τον τύπο παρουσιάζει πήλινος πίνακας από το ιερό της Περσεφόνης στους Επιζεφύριους Λοκρούς της Κάτω Ιταλίας (εικ. 16).

Ανάλογοι θρόνοι χρησιμοποιούνται από σημαντικά πρόσωπα σε τελετές, όπως συμβαίνει με τους μαρμάρινους θρόνους των ιερέων στα θέατρα (εικ. 17).

Υπάρχει και ο θρόνος με πόδια ορθογώνιας διατομής ή στρογγυλοποιημένα, τοννευτά πόδια, ο οποίος επικρατεί από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο λοκρικός πήλινος πίνακας που παρουσιάζει την Περσεφόνη όρθια μπροστά από θρόνο να τακτοποιεί τα ενδύματά της (εικ. 18). Πολλά παραδείγματα έχουμε από επιτύμβια μνημεία του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 19).

Άλλη παραλλαγή είναι ο θρόνος με συμπαγείς πλευρές και πόδια ορθογώνιας διατομής με ελικοειδείς διακοσμητικές εγκοπές. Η παραλλαγή αυτή διαδίδεται κυρίως κατά τον 4ο αι. π.Χ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μαρμάρινος θρόνος Μακεδονικού τάφου από τις αρχαίες Αιγές και η παράσταση θρόνου από τον κατωιταλιωτικό κρατήρα, τον λεγόμενο «του ζωγράφου του Δαρείου» (εικ. 20).

Όπως αποδεικνύεται από το σύνολο των απεικονίσεων των θρόνων, η έδρα, δηλαδή η επίπεδη επιφάνεια του καθίσματος, ήταν κατά κανόνα πλεκτή, ενίοτε καλυπτόταν με δέρματα ή μαξιλάρια και υφάσματα για λόγους μεγαλύτερης άνεσης. Ένθετη ή ανάγλυφη διακόσμηση υπήρχε σε όλα τα μέρη του θρόνου, στο ερεισίνωτο, ανάμεσα στα πόδια ή στα ερεισίχειρα, τα όποια κατέληγαν σε κεφαλές κριών και στηρίζονταν σε σφίγγες, κιονίσκους ή σε άλλο διακοσμητικό θέμα. Οι θρόνοι είναι φανερό ότι χρησιμοποιούνταν από πλούσιους ή διακεκριμένους πολίτες. Η απεικόνιση θρόνων σε επιτύμβια μνημεία προβάλλει την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των κατόχων τους.

Διαφορετικός τύπος καθίσματος είναι ο κλισμός: καρέκλα (< κλίνω: κατευθύνομαι προς...). Πρόκειται για ελαφρύ ξύλινο έπιπλο με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα την καμπυλότητα του ερεισίνωτου και των ποδιών. Η καμπυλότητα καθιστά το έπιπλο αναπαυτικό αλλά και ωραίο. Το αισθητικό αποτέλεσμα οφείλεται τόσο στις γραμμές όσο και στις αναλογίες του επίπλου, γεγονός που εξηγεί και την απουσία ιδιαίτερης διακόσμησής του. Είναι το πιο συνηθισμένο κάθισμα της αστικής ελληνικής οικοσκευής, κυρίως πλούσιων νοικοκυριών. Το έπιπλο αυτό αποτελεί μια εξ ολοκλήρου δημιουργία, που συγκροτεί ό,τι θα μπορούσαμε να ορίσουμε *ελληνικό ρυθμό* στην επιπλοργία. Απαντά κυρίως σε παραστάσεις αγγείων που εικονίζουν καθισμένες γυναίκες (εικ. 21). Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί το επιτύμβιο ανάγλυφο της Ηγησούς, εξου και η ονομασία του τύπου του επίπλου ως κλισμός της Ηγησούς (εικ. 22). Ανάλογο τύπο καθίσματος δεν βρίσκουμε εκτός των ελληνικών πολιτιστικών ορίων, σε αντίθεση με όλους τους άλλους τύπους επίπλων που πρότυπά τους απαντούν στην Ανατολή και την Αίγυπτο [βλ. Hoerfner W. (επιμ.) 2007, 84-86].

Το πιο διαδεδομένο και πιο ευκολόχρηστο κάθισμα της αρχαίας οικοσκευής είναι ο *δίφρος*, ένα σκαμνί με τέσσερα πόδια (< δίφρος: δις + φέρω). Τον χρησιμοποιούσαν ανεξαιρέτως όλοι οι άνθρωποι από τους πιο φτωχούς έως τους πιο πλούσιους. Χρησιμοποιείται ως κάθισμα ακόμη και από τους θεούς. Θεοί από την παράσταση της ζωφόρου του Παρθενώνα κάθονται σε δίφρους (εικ. 23). Ο δίφρος αποτελείται από επίπεδη ορθογώνια έδρα που στηρίζεται σε τέσσερα πόδια, δεν διαθέτει ερεισίνωτο και ερεισίχειρα. Υλικό κατασκευής του είναι εξολοκλήρου το ξύλο και σε σπάνιες περιπτώσεις το μέταλλο για την κατασκευή των άκρων των ποδιών. Η έδρα του δίφρου ενίοτε καλύπτεται με μαξιλάρι, ύφασμα ή δέρμα (εικ. 24, 25).

Παραλλαγή του δίφρου είναι ο *δίφρος σκλαδίας* (σκαμνί αναδιπλούμενο), του οποίου τα πόδια διασταυρώνονται, όπως συμβαίνει στα σύγχρονα πτυσσόμενα σκαμνιά. Η έδρα ενός τέτοιου σκεύους ήταν εξ ολοκλήρου κατασκευασμένη από δέρμα ή ύφασμα. Είναι φανερό ότι πρόκειται για ελαφρύ, εύκολα μεταφερόμενο και εν γένει πρακτικό κάθισμα (εικ. 26, 27).

Ακόμη, ένας τύπος απλούστερου σκαμνιού είναι αυτό που σε παραστάσεις έχει τη μορφή ορθογώνιου κιβωτίου χωρίς πόδια στήριξης (εικ. 28). Το κάθισμα αυτό πιθανότατα ονομαζόταν *θάκος* ή *θώκος* (< θακέω ή θωκέω: κάθομαι).

B. Οι κλίνες

Η *κλίνη* (< κλίνω: πλαγιάζω, ξαπλώνω) είναι το κατ' εξοχήν έπιπλο κάθε οικίας. Η κλίνη δεν χρησιμοποιούταν μόνο για ανάπαυση, ήταν κυρίως συνδεδεμένη με τα συμπόσια, αφού αποτελούσε ελληνική συνήθεια η αναπαυτική στάση της κατάκλισης κατά τη διάρκεια του φαγητού και της διασκέδασης (εικ. 29). Μια ξύλινη κλίνη αποτελείτο από δύο τμήματα. Το κύριο τμήμα, που στην πραγματικότητα ήταν ο σκελετός, και το *επίκλιντρον* ή *ανάκλιντρον*, που ήταν η επιφάνεια κατάκλισης, η οποία σχηματιζόταν από δέρμα ή από σχοινένιους ιμάντες με την κλινωστρωμή, δηλαδή το στρώμα, τα επιβλήματα (σκεπάσματα) και τα προσκεφάλαια. Η χρησιμοποίηση της κλίνης στα συμπόσια, με τα εξαρτήματα της κλινωστρωμής στο προσκεφάλαιο για να στηρίζονται οι συνδαιτυμόνες, συνετέλεσε ώστε να επικρατήσει συνεκδοχικά ο όρος *ανάκλιντρον*, που δηλώνει στην πραγματικότητα μόνο τα καλύμματα της κλίνης (εικ. 30). Στην Πριήνη ανακαλύφθηκαν κλίνες με ανάγλυφα μεταλλικά πόδια και ερεισίχειρα (*fulcra*) στην πλευρά όπου τοποθετούνταν το προσκεφάλαιο [Hoerfner W. (επιμ.) 2007, 363]. Οι διαστάσεις μιας κλίνης ήταν συνήθως έως τα 2 μ. μήκος και 1 μ. πλάτος. Στις απεικονίσεις ανακλιντρων το μήκος φαίνεται λόγω καλλιτεχνικής συμβατικότητας μικρότερο του πραγματικού. Στα συμπόσια κατά κανόνα ένα ανάκλιντρο φιλοξενούσε δύο συνδαιτυμόνες (εικ. 31). Διακρίνουμε τρεις παραλλαγές κλινών από την Αρχαϊκή έως την Ελληνιστική εποχή, βάσει της μορφής των ποδιών τους. Η κλίνη με ζωόμορφα πόδια αποτελεί μια παραλλαγή σχετικά σπάνια σε σχέση με την κλίνη με торνευτά πόδια. Άλλη παραλλαγή είναι αυτή με πόδια ορθογώνιας διατομής, άλλοτε περίτεχνα διακοσμημένα, με πλαστικές εγκοπές, για τους πλούσιους συνδαιτυμόνες των συμποσίων, και άλλοτε απλά, χωρίς διακόσμηση, για τους φτωχούς ανθρώπους.

Γ. Οι τράπεζες

Η τράπεζα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όπως και η κλίνη, είναι συνδεδεμένη με το συμπόσιο. Χρησιμοποιούταν για την τοποθέτηση της τροφής κατά τη διάρκεια του γεύματος και πριν την έναρξη της διασκέδασης. Από τις παραστάσεις κατανοούμε πως οι τράπεζες τοποθετούνταν μπροστά από τα ανάκλιντρα και μετά το γεύμα έμπαιναν κάτω από τα ανάκλιντρα ή απομακρύνονταν από τον χώρο του συμποσίου (εικ. 32). Τις περισσότερες φορές είναι ατομικές, μικρών διαστάσεων, για να καλύψουν χωριστά κάθε συνδαιτυμόνα. Κατά συνέπεια πρόκειται για έπιπλα μικρών διαστάσεων, χαμηλά και ελαφριά (εικ. 33). Οι τράπεζες κατασκευάζονταν εξ ολοκλήρου από ξύλο και ήταν διακοσμημένες με ανάγλυφα σχέδια ή με ένθετη διακόσμηση από ελεφαντόδοντο σε περιπτώσεις πλούσιου οικοδεσπότη. Τα ανασκαφικά ευρήματα απέδειξαν ότι σε περιορισμένο βαθμό χρησιμοποιούνταν και τράπεζες μεταλλικές ή μαρμαρίνες.

Η επίπεδη επιφάνεια της τράπεζας ήταν ορθογώνια, επιμήκης και στηριζόταν σε τρία ή τέσσερα πόδια. Τα πόδια των ξύλινων τραπεζών ήταν κάθετα ή λοξά, ενίοτε λέπταιναν προς

το κάτω μέρος και απέληγαν σε ζωόμορφα άκρα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν με καμπυλότητες. Στερεώνονταν στο κάτω μέρος της επιφάνειας της τράπεζας με μικρότερα ξύλα ή καρφιά, ακόμη συνδέονταν για καλύτερη στερέωση με μικρότερα ξύλα (πηχάκια). Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις παραλλαγές τραπεζών βάσει του αριθμού των ποδιών που τις στήριζαν. Η τριποδική τράπεζα με ορθογώνια επιφάνεια είναι η κυρίαρχη παραλλαγή. Αυτού του είδους η τράπεζα ήταν κατάλληλη να χρησιμοποιηθεί σε ανώμαλο έδαφος. Παράλληλα με τις άλλες δύο παραλλαγές υπάρχει και η τράπεζα με στρογγυλή επιφάνεια με ένα πόδι στήριξης στο κέντρο (εικ. 34). Διαφορετική εκδοχή αυτής της παραλλαγής παρουσιάζεται κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Είναι η τράπεζα με στρογγυλή επιφάνεια και τρία πόδια, τα οποία συνήθως απολήγουν σε οπλή ζώου (εικ. 35).

Δ. Τα υποπόδια

Τα υποπόδια συνδυάζονται με τους θρόνους, τους κλισμούς και τα ανάκλιτρα. Χρησίμευαν για την ανάπαυση των ποδιών αλλά και για τη διευκόλυνση της ανόδου σε ψηλό ανάκλιτρο. Είναι απλές ξύλινες κατασκευές με μικρή ορθογώνια επιφάνεια και τέσσερα χαμηλά πόδια. Από τους κλασικούς χρόνους εξελίσσονται, αποκτούν καμπύλα πόδια που απολήγουν σε μμήσεις ποδιών ζώων (εικ. 36).

Ε. Οι λάρνακες και οι κιβωτοί

Οι λέξεις (η) *λάρναξ* και (η) *κιβωτός* αποδίδουν το ξύλινο κιβώτιο, το οποίο χρησιμοποιούσαν στις οικίες ή στις μετακινήσεις για τη φύλαξη ενδυμάτων ή μικρών αντικειμένων. Είχαν την ίδια χρήση με τα σημερινά μπαούλα. Το μέγεθος και η μορφή τους εξαρτιόταν από τον τρόπο αξιοποίησής τους, π.χ. για την αποθήκευση ρουχισμού, κοσμημάτων, αντικειμένων οικοσκευής ή ακόμη και παπύρων (εικ. 37). Η επικρατέστερη μορφή μιας λάρνακας είναι ένα ορθογώνιο κουτί με ξεχωριστό οριζόντιο κάλυμμα που στηριζόταν σε άξονες για να στηρίζεται και να ανοιγοκλείνει με ευκολία. Τις περισσότερες φορές διέθετε χαμηλά πόδια ως συνέχεια των τεσσάρων γωνιαίων δοκών που διαμόρφωναν τον σκελετό της. Τα πόδια στις άκρες κατέληγαν σε απομμήσεις ποδιών ζώου. Οι επιφάνειες των πλευρών μπορεί να ήταν αδιακόσμητες ή με ανάγλυφη ή ακόμη και με ένθετη διακόσμηση, με γραμμικά, γεωμετρικά θέματα αλλά και με αφηγηματικές σκηνές. Χαρακτηριστικό δείγμα λάρνακας παρουσιάζει πήλινος ανάγλυφος πίνακας των Λοκρών της Κάτω Ιταλίας, χρονολογούμενος περί το 460 π.Χ. (εικ. 38). Εντυπωσιακή πρέπει να ήταν η λεγόμενη *λάρνακα του Κύψελου*, τυράννου της Κορίνθου, του 7ου αι. π.Χ., την οποία είδε ο περιηγητής Πausανίας στο Ηραίο της Ολυμπίας, όταν επισκέφθηκε το ιερό, κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Την περιγράφει με τα ακόλουθα λόγια: «λάρναξ δὲ κέδρου μὲν πεποίηται, ζώδια δὲ ἐλέφαντος ἐπ' αὐτῆς, τὰ δὲ χρυσοῦ, τὰ δὲ καὶ ἐξ αὐτῆς ἐστὶν εἰργασμένα τῆς κέδρου: ἐς ταύτην τὴν λάρνακα Κύψελον τὸν Κορίνθου τυραννήσαντα ἀπέκρυσεν ἢ μήτηρ, ἠνίκα τεχθέντα ἀνευρεῖν αὐτὸν σπουδὴν ἐποιοῦντο οἱ Βακχίδαι» [Η λάρνακα ήταν κατασκευασμένη από ξύλο κέδρου, είχε όμως ανάγλυφη διακόσμηση με ένθετες μορφές μικρών ζώων φτιαγμένες άλλες από ελεφαντοκόκαλο άλλες από χρυσό. Σε αυτή τη λάρνακα έκρυσε η μητέρα του τον Κύψελο, τον μετέπειτα τύρανο, όταν, αφού γεννήθηκε, προσπαθούσαν οι Βακχίδες να τον βρουν] (Pausanίας V, 17, 5).

Εκτός από τους προαναφερόμενους τύπους επίπλων, από ξύλο κατασκευάζονταν ράφια για την τοποθέτηση αντικειμένων. Ερμάρια με τη μορφή του ντουλαπιού, όπως σήμερα τα εννοούμε, δεν απαντούν στην ελληνική οικοσκευή, φαίνεται ότι τα ερμάρια ήταν ρωμαϊκό εφεύρημα.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή προσέγγιση του θέματος αναφέρουμε συμπερασματικά ότι πληροφορίες για το έπιπλο στην ελληνική αρχαιότητα παρέχουν κυρίως οι σωζόμενες παραστάσεις της αγγειογραφίας, της ζωγραφικής και της γλυπτικής, αλλά και μεμονωμένες μαρτυρίες, αντλημένες από την αρχαία γραμματεία. Φαίνεται ότι οι αρχαίοι επιπλοουργοί με τις κατασκευές τους δεν έδωσαν απλώς λύσεις για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών, προχώρησαν περαιτέρω στη δημιουργία έργων που δεν υπολείπονταν της αισθητικής απόλαυσης. Επειδή, όμως, το έπιπλο ως αντικείμενο κάλυπτε κυρίως τις καθημερινές ανάγκες, εικάζουμε πως η εξέλιξη και η αξιοποίησή του δεν αφορούσε εξίσου όλες τις κοινωνικές ομάδες. Τα έπιπλα που παρατηρούμε στις αγγειογραφικές παραστάσεις ή στις επιτύμβιες στήλες είναι επιτεύγματα ιδιαίτερης αισθητικής και απευθύνονταν σε οικονομικά εύρωστους παραγγελιοδόχους. Είναι προφανές ότι οι τεχνουργοί του ξύλου μετεξελίχθηκαν ήδη από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους σε δημοφιλείς καλλιτέχνες.

Θα κλείσω αυτή την παρουσίαση με τους στίχους ενός ποιήματος του Κωνσταντίνου Καβάφη, όχι ιδιαίτερα γνωστού, στο οποίο ο ποιητής προβάλλει τον ιδιαίτερο ρόλο των επίπλων στην ανθρώπινη ζωή.

Κ. Καβάφης, *Ενδύματα*

Μέσα σ' ένα κιβώτιο ή μέσα σ' ένα έπιπλο από πολύτιμον έβενο θα βάλω και θα φυλάξω τα ενδύματα της ζωής μου.

Τα ρούχα τα κυανά. Και έπειτα τα κόκκινα, τα πιο ωραία αυτά από όλα. Και κατόπιν τα κίτρινα. Και τελευταία πάλι τα κυανά, αλλά πολύ πιο ξέθωρα αυτά τα δεύτερα από τα πρώτα.

Θα τα φυλάξω με ευλάβεια και με πολλή λύπη.

Όταν θα φορώ μαύρα ρούχα, και θα κατοικώ μέσα σ' ένα μαύρο σπίτι, μέσα σε μια κάμαρη σκοτεινή, θα ανοίγω καμιά φορά το έπιπλο με χαρά, με πόθο, και με απελπισία.

Θα βλέπω τα ρούχα και θα θυμούμαι την μεγάλη εορτή — που θα είναι τότε όλως διόλου τελειωμένη.

Όλως διόλου τελειωμένη. Τα έπιπλα σκορπισμένα άτακτα μες στες αίθουσες. Πιάτα και ποτήρια σπασμένα καταγής. Όλα τα κεριά καμένα ως το τέλος. Όλο το κρασί πιωμένο. Όλοι οι καλεσμένοι φευγάτοι. Μερικοί κουρασμένοι θα κάθονται ολομόναχοι, σαν κι εμένα, μέσα σε σίτια σκοτεινά — άλλοι πιο κουρασμένοι θα πήγαν να κοιμηθούν.

[1894 – 1897;]

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αλεξίου Στ., *Μινωικός Πολιτισμός*, Ηράκλειον χ.χ

Ανδριανού Δ., «Η επίπλωση των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών οικιών» στο *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 113, σ. 46-56

Baker H.S., *Furniture in the Ancient World. Origins and Evolution 3100-475 B.C.*, The Connoisseur, London 1966

Βασιλικού Ντ., *Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1995

Chadwick J., *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*, μτφρ. Κ.Ν.Πετρόπουλος, Gutenberg, Αθήνα 1997

Hoepfner W. (επιμ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.*, μτφρ. Ηλίας Τσιριγκάκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005

Krzyszowska O.H., «Furniture in the Aegean Bronze Age» στο Hermann G. (ed.), *The Furniture of the Western Asia Ancient and Traditional*, Mainz 1996, σ. 85-104

Μαραγκού Λ. (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός. Η Νάξος στην 3^η π.Χ. χιλιετία*, Ίδρυμα

Νικολάου Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1990

Ντούμας Χρ., *Κυκλαδική Τέχνη – Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*, Ίδρυμα Ν.Π.Γουλανδρή, Αθήνα 1984

Πλάτων Ν., «Μινωικοί Θρόνοι», *Κρητικά Χρονικά* Ε, 1951, σ. 385-412

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Ν., «Έπιπλα και επιπλοργία στον προϊστορικό οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας» στο Δανέζης Ιω., *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*, Αδάμ, Αθήνα 2001, σ. 133-140

Richter G.M.A., *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, Phaidon Prees, London 1966

Richter G., «Επίπλωσις (Οικοσκευή)» στο Richter G., *Αρχαία ελληνική τέχνη*, μτφρ. Κ. Κορρέ, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1974, σ. 387-397

Robjohn-Gibblings T.H., Pullin C., *Furniture of Classical Greece*, A. Knopf, N. York 1963

Σισμανίδης Κ., *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των Μακεδονικών τάφων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1997

Thimme J. (ed.), *Art and culture of the Cyclades*, C.F. Müller-Publisher, Karlsruhe 1977

Treuil R., Darque P., Poursat J.-Cl., Touchais G., *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, μτφρ. Ό. Πολυχρονάκου, Ά. Φιλίππα- Touchais, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996